

تحلیل نقش نمادین گل و مرغ به روش اسطوره‌شناسی ژیلبر و با مصداق‌های هنری دوره صفویه تا قاجار

چکیده

ذات هنرهای اسلامی و به تبع آن نقاشی اسلامی- ایرانی است که گل و مرغ، قسمت کوچکی از آن به حساب می‌آید. این ویژگی مشتق شده از جهان‌بینی و ایدئولوژی دین اسلام بوده و منشاء خلاقیت هنری آن دارای یک نظام پیش‌متنی بازنمودی است. روایت گل و مرغ با روش آیکونولوژی پانوفسکی قابل تحلیل بود. اما در اینجا با نقش‌مایه‌ای مواجهیم که واضحاً به یک داستان یا واقعه‌ی خاص نمی‌پردازد. بنابراین تحلیل محتوای اثر در این گام باید به شکلی روشمند و نظام‌مند انجام شود. در این نوشتار شیوه‌ای از به‌کارگیری روش اسطوره‌شناسی ژیلبر دوران مد نظر نگارنده است. ذات هنرهای اسلامی و به تبع آن نقاشی اسلامی- ایرانی که گل و مرغ قسمت کوچکی از آن به حساب می‌آید. که مشتق شده از جهان‌بینی و ایدئولوژی دین اسلام بوده و منشاء خلاقیت هنری آن دارای یک نظام پیش‌متنی بازنمودی است. و ریشه‌های آن را می‌توان در کهن‌الگوها، اساطیر و ادبیات عارفانه- عاشقانه ایران جست. در مواجهه مکرر پرنده و درخت چرخه‌ای را بنیان می‌نهند که پیوسته می‌آفرینند و تعالی می‌دهد. در پس هر دیدار پرنده و درخت، قوه یا نیرویی نهفته است که به آفرینشی نو منجر می‌شود. پس، مضمون کهن‌الگوی پرنده و درخت همانا "آفرینش نو" است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تحلیل نقش نمادین گل و مرغ به روش اسطوره‌شناسی ژیلبر.
۲. بررسی نقش نمادین گل و مرغ در دوره صفویه تا قاجار.

سوالات پژوهش:

۱. نقش نمادین گل و مرغ به روش اسطوره‌شناسی ژیلبر چگونه است؟
  ۲. نقش نمادین گل و مرغ در دوره صفویه تا قاجار چگونه است؟
- کلیدواژه‌ها:** روایت‌سازی، گل، مرغ، اسطوره‌شناسی.

ذات هنرهای اسلامی و به تبع آن نقاشی اسلامی- ایرانی که گل و مرغ قسمت کوچکی از آن به حساب می‌آید. این شاخصه که مشتق شده از جهان‌بینی و ایدئولوژی دین اسلام بوده و منشاء خلاقیت هنری آن دارای یک نظام پیش‌متنی بازنمودی است و ریشه‌های آن را می‌توان در کهن‌الگوها، اساطیر و ادبیات عارفانه- عاشقانه ایران جست. از دوره قاجار به بعد تفسیر گل، معشوق و پرنده عاشق؛ به تأسی از ادبیات استعاری است. در این فرآیند، اشیاء و امور با تقلید از طبیعت به صورت ناتورال یا شرقی، معنایی را صورت‌بخشی می‌کنند و یا عین به عین از طبیعت تقلید نموده آن را غربی و رئالیسم می‌نامند. در این بین، تأثیر مکتب سونگ و حکمرانی چندین قرن مغولان بر ایران بی‌تأثیر نبوده و نیست. ردپای هنر چینی با نقوش و نگاره‌ها، موتیف‌ها و مضامین شرقی در فلات ایران طی قرون متمادی حکومت ایلخانیان و تیموریان و صفویان چنان تعالی یافت که از اواسط دوره صفویه نقش‌مایه گل و مرغ بومی محسوب می‌شود. به طوری که در کتاب‌آرایی منافع‌الحيوان، عجایب‌المخلوقات، ورقه و گلشاه و ... چندین اثر فاخر و مکتوب دیگر برجای مانده از آن روزگار می‌توان رد پای گل و مرغ با منشاء شرقی را به راحتی پیدا کرد. مواجهه مخاطب با انبوهی از آثار گل و مرغ با نوع نگاه معنا یا صورت محور ذیل نقاشی ایرانی نگارنده را برآن داشت که مضمون و موتیف چنین آثاری را از اصل و اساس مورد مطالعه قرار دهد. پیش‌متن‌های شروع و خلق اثر را دنبال کند و در نهایت به شناخت آن نائل آید. بدون ریشه‌یابی برای پرسش‌های بنیادین در ساحت خلق، درک و نقد آثار هنری ماندگار در سبک گل و مرغ حتی با تمیز انبوهی از داده‌های توصیفی و تاریخی محض، پاسخی مناسب به دست نمی‌آید. برخی از هنرمندان، ساحت عمل را بر ساحت نظر ترجیح می‌دهند ولی اگر توضیح مختصری درباره یک اثر گل و مرغ از هر کدام از طرفداران این ساحت‌ها خواسته شود در جواب آن چه چیزهایی خواهد گفت؟ دوری از تحلیل و نزدیکی به توصیف هر اثر هنری یعنی قرارگیری در سراسیمگی افول و مرگ اثر هنری که میرفندرسی در رساله صناعیه زوال هنر را تذکر می‌دهد. توصیف و تحلیل روش‌مند و نظام‌مند هر اثر هنری برای طالبان آن هنر مفید فایده خواهد بود.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال آثار متعددی به بررسی نقش‌مایه گل و پرنده در دوره صفوی و قاجار پرداخته‌اند. جهانبخش و شیخی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی پیرامون نقش گل و مرغ و کاربرد آن در هنرهای سنتی ایران (دوره زندیه و قاجاریه)» به بررسی این نقش‌مایه حاکی از است که نقاشان در این بازنمایی از طبیعت الگو گرفته‌اند. پنجه‌باشی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تحلیلی و تطبیقی نقش‌مایه مرغ در نقاشی‌های گل و مرغ لطفعلی میرزایی» یک بررسی موردی از این نقش‌مایه در این مقطع تاریخی انجام داده است. در آثار یاد شده به طور مستقیم به موضوع پژوهش حاضر پرداخته نشده است لذا نگارندگان برآنند تا به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی این موضوع بپردازند.

نتایج حاصل از این مطالعات اینگونه تحلیل می‌شود که، از آنجا که انسان و پرنده و درخت را می‌توان نمایندگان سه گونه از جانداران برشمرد و با اندکی مسامحه آنها را نماینده همه‌ی موجودات جاندار جهان به شمار آورد. در این میان رابطه‌ی متقابل انسان و درخت با دیدی فیزیکی یعنی رابطه‌ی متقابل زیر زمین و زمین و به همین منوال رابطه‌ی متقابل انسان و پرنده، یعنی رابطه‌ی متقابل روی زمین و زمین و نهایتاً بدین راه می‌برد که، ترکیب دو کهن الگوی مد نظر؛ کهن الگوی انسان و درخت، و کهن الگوی انسان و پرنده، با رویکردی واقعگرایانه، از طرفی یعنی همه‌ی جانداران جهان، و از طرف دیگر به لحاظ فیزیکی یعنی همه‌ی جهان. در مرحله بعد با ترکیب مضمون کهن الگوی انسان و درخت، یعنی آفرینش، و مضمون کهن الگوی انسان و پرنده، یعنی عروج، بر قوسی صعودی دلالت دارد که از سرآغاز تا سرانجام حیات بشری را شامل می‌شود، این قوس همه‌ی جهان را در می‌نوردد و همه‌ی موجودات آن را با خود درگیر می‌کند. درواقع کهن الگوی پرنده و درخت بر رابطه‌ی متقابل این دو مولفه استوار است، با پیگیری تداوم رابطه‌ی متقابل مذکور تبیین مضمون دقیق کهن الگوی مد نظر تسهیل و تسریع می‌شود؛ به این صورت که در جوار درخت آفرینشی رخ می‌دهد که پرنده آفریده‌ی منتج از آن آفرینش را به حد اعلای ذات خود عروج می‌دهد، و این پیوسته تکرار می‌شود: هر گاه که سیمرغ از درخت‌زندگی بر خیزد هزار شاخه از درخت روید و هر گاه بر درخت بنشیند هزار شاخه از آن بشکند و تخم همه گیاهان پراکنده شود، و در روایات دینی نیز هرگاه که حضرت جبرئیل از درخت سدره المنتهی بر خیزد وحیای نو بر پیغمبری ابلاغ می‌شود و هر گاه که بر درخت بنشیند یعنی عروجی دگر باره رخ داده است. این گونه است که مواجهه مکرر پرنده و درخت چرخهای را بنیان می‌نهد که پیوسته می‌آفریند و تعالی می‌دهد. در پس هر دیدار پرنده و درخت، قوه یا نیرویی نهفته است که به آفرینشی نو منجر می‌شود. پس، مضمون کهن الگوی پرنده و درخت همانا "آفرینش نو" است.

منابع:

- بنی‌مسنی، عبدالله. (۱۳۹۱). نقد آراء داوکینز در باب وجود خدا با تاکید بر اندیشه‌های شهید مطهری، قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).
- جهانبخش، هانا؛ شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۹۵). «پژوهشی پیرامون گل و مرغ و کاربرد آن در هنرهای سنتی ایران (دوره زندیه و قاجاریه)»، فصلنامه تاریخ نو، شماره ۱۶.
- دومزیل، ژرژ. (۱۳۸۳). بررسی اسطوره در اساطیر ایرانی و هندی. ترجمه شیرین مختاریان و مهدی باقی. تهران: نشر قصه.
- دومزیل، ژرژ. (۱۳۸۳). سرنوشت جنگجو. ترجمه شیرین مختاریان و مهدی باقی، تهران: نشر قصه.
- دومزیل، ژرژ. (۱۳۸۳). سرنوشت شهریار، ترجمه شیرین مختاریان و مهدی باقی، تهران: نشر قصه.
- زیباکلام، صادق؛ اتفاق، فرشته. (۱۳۸۸). هاشمی بدون روتوش، تهران: انتشارات روزنه.
- شهدادی، جهانگیر. (۱۳۸۴). گل و مرغ (دریچه‌ای بر زیباشناسی ایرانی)، تهران: خورشید.
- شیخ، شجاعی؛ مرتضوی‌نیا، عباس. (۱۳۹۷). «نقد استدلال‌های داوکینز در نفی خدا»، مجله معرفت کلامی، سال نهم ش اول.
- عوض‌پور، بهروز. (۱۳۹۶). رساله‌ای در باب گل و مرغ، تهران: کتاب‌آرایی ایرانی.
- عوض‌پور، بهروز. (۱۳۹۵). رساله‌ای در باب اسطوره کاوی. تهران: مؤسسه کتاب‌آرایی ایرانی.
- کوکبی، مرتضی؛ مصطفوی، اسماعیل. (۱۳۹۲). نظریه میمیتیک یا تکامل فرهنگی و رابطه آن با علم و اطلاعات و دانش‌شناسی، ش ۲.
- کنبای، شیلا. (۱۳۸۲). نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران: دانشگاه هنر.
- نامورمطلق، بهمن؛ عوض‌پور، بهروز. (۱۳۹۴). اسطوره و اسطوره‌شناسی در نزد ماکس مولر، تبریز: موعام.
- نجفی کاشف‌الغطاء، مهدی. (بی‌تا). مورد الأنام، چاپ ۱، نجف: مؤسسه کاشف‌الغطاء.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام، چاپ ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محیطی اردکانی. محمد علی. (۱۳۹۲). پیشینه رابطه علم و دین در اسلام و غرب، معرفت، ش ۱۸۸، صص ۴۲-۲۹.
- موسوی، سید محمود؛ سموعی، نفیسه. (۱۳۹۲). اخلاق در اسارت زن‌ها، پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۲۱.
- موسوی، سید محمود؛ سموعی، نفیسه. (۱۳۹۲). الحداد در نقاب تکامل‌گرایی، قبستان، ش ۱۵۲، ۱۸-۱۳۶.